

*Бортун К. О.,
аспірант кафедри української мови
Донецького національного університету*

ІМПЕРАТИВНІСТЬ І КАТЕГОРИЧНІСТЬ У СТРУКТУРІ ВИСЛОВЛЕННЯ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ

Анотація. У статті з'ясовано місце категорій імперативності й категоричності серед інших способів вираження волевиявлення. Установлено чинники, що впливають на вибір того чи іншого способу оформлення спонукання. Проаналізовано основні диференційні ознаки і структурно-семантичні типи імперативності й категоричності.

Ключові слова: імператив, категорія, парадигма, категоричність, апеляція.

Постановка проблеми. Численні публікації лінгвістів: О.П. Володіна, Е.Г. Деренича, А.П. Загнітка, О.В. Ісаченка, В.В. Михайленка, О.М. Пешковського, О.Г. Почепцова, В.С. Храковського, Д.А. Штелінга – вказують на бурхливий інтерес учених до вивчення імперативних висловлень.

Ці висловлення привертають до себе увагу тому, що відіграють важливу роль у сфері спілкування. Дослідженням імперативних структур займаються мовознавці, котрі працюють у межах різних підходів: структурно-синтаксичного й функційно-семантичного, комунікативно-прагматичного й когнітивного.

Згідно із семантичним підходом, імператив має значення прямого волевиявлення мовця щодо виконання названої ним дії слухачем. Деякі ж значення імператива, зокрема наказ, прохання, інструкція, пропозиція, дозвіл, порада, відображають різні ситуації вживання імперативних висловлень і є окремою семантичною інтерпретацією єдиного значення. Імператив призначений для реалізації апелятивної функції, заклик мовця до здійснення певної дії [10, с. 68].

Актуальність дослідження визначається тим, що категорії імперативності й категоричності висловлення є важливими в організації ефективної взаємодії комунікантів як у спілкуванні, так і в комунікації представників окремого соціуму.

Мета статті полягає в комплексному системному вивченні основних диференційних ознак і структурно-семантичних типів категорій імперативності й категоричності.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки конкретних дослідницьких завдань: 1) вивчити категорію спонукання в сучасній лінгвістиці; 2) проаналізувати структурно-семантичні типи категорій імперативності й категоричності; 3) вивчити диференційні ознаки категорій імперативності й категоричності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Імператив – це граматична категорія, яка виражає волевиявлення мовця щодо слухача (слухачів) з метою спонукання його (їх) до певної дії. Традиційно імператив зараховують до морфологічної граматичної категорії способу дієслова [4, с. 124].

Згідно зі структурним підходом, імператив вилучають із системи категорій способу. Форму імператива не розглядають в одній площині з формами граматичної категорії способу (тобто з формами дійсного та умовного способів). Форма імператива

вирізняється експресивністю, вона невіддільна від особливої інтонації, не випадково в підручниках ця форма не розглядається у зв'язку з іншими дієслівними формами.

Наявність цих двох комунікантів (мовця й адресата) є граматичним стрижнем, організаційним початком форми імператива [5, с. 8]. У наказовому способі виокремлюють ядерні форми імператива та периферійні. Це пов'язано з тим, що не всі дослідники включали в парадигму наказового способу форми спонукання до спільної дії, до 3-ї та 1-ї особи.

Суперечливість у кваліфікації таких форм пояснюється тим, що за одними ознаками вони наближуються до значення імператива, а за іншими – відрізняються від нього. Одні вчені дотримуються «вузького» погляду на парадигму імператива, уважаючи його компонентами лише форми 2-ї особи (М.П. Некрасов, В.В. Виноградов). Зокрема, В.В. Виноградов наголошував, що більшою мірою вихідна форма імператива – форма 2-ї особи – збігається з основою 2-ї особи однини теперішнього або майбутнього часу [3, с. 404].

Але більш обґрунтованим у мовознавстві вважають погляд Ф.І. Буслаєва, який указував на те, що при співучасті в дії різних осіб, наприклад 1-ї та 2-ї особи, 2-ї і 3-ї особи, «належить дієслово у множині й у переважній особі» [3, с. 412], і так характеризував ці форми наказового способу: «Спільна дія 1-ї особи з 2-ю однини виражається наказовими формами й 2-ю особою множини. Перші відповідають подвійному числу (як однині, так і множині), а другі – лише множині. Тому з ввічливості подвійне змінюється на множину» [3, с. 412].

Згідно зі способом подання змісту наказовості, виділяють два типи імперативності: категорійна (пряма) імперативність, коли імперативна семантика виступає як категорійне значення особливих морфологічних і синтаксичних форм: «*Ми їх зупинимо!*» («Високий замок» від 05.09.2012); «*Не заплатиш – не отримаш належної допомоги*» («Високий замок» від 05.09.2012); «*Звільняйтеся сьогодні і приходьте на моє місце*» («Високий замок» від 05.09.2012); також некатегорійна (непряма) імперативність, коли імперативний зміст передається за допомогою форми з іншим (неімперативним) основним значенням в особливих умовах функціонування цієї форми або конструкції.

Некатегорійна імперативність може бути, у свою чергу, експліцитною, коли імперативне значення безпосередньо виражається (експлікується) через питання («*Ви бачите, що робиться?*» («Високий замок» від 31.08.2012); «*А ви ще когось візьмете, щоб прибирав той двоповерховий дім і готував на таку кількість осіб?*» («Високий замок» від 05.09.2012); «*А кого ми маємо ще брати? Ми ж тебе вже взяли*» («Високий замок» від 05.09.2012)), через опитивність («*А чому б вам не розпочати «змагання» з Бортком, адже багато класичних творів чекають своєї екранізації?*» («Дзеркало тижня» від 11.05.2011); «*А не пішли б ви у відставку?*» («Україна молода» від 21.02.2011)), через футуральну індикативність («*Не буде*

ти – *прийде інша з України. Ви там всі без роботи!*)» («Високий замок» від 05.09.2012)), й імпліцитною, коли імперативна семантика лише імплікується пропозиційним змістом висловлення (*Ми хочемо їсти!* = *Принеси поїсти!*), формально ж не вираженим.

Що ж до семантики наказового способу дієслова, то він, на думку О.Л. Даскалюк [3, с. 40], є поліелементним. Дослідниця пропонує вирізняти такі диференційні семи імператива: «адресованість», «волевиявлення», «спонукання», «каузація», «потенційність дії», «повинність»/«необхідність» і за умови наявності її в меті комунікації «бажаність».

Адресат мовлення є обов'язковим компонентом ситуації волевиявлення, що передбачає внесення змін у позамовну реальність через спонукання до дії адресата мовлення. Сема «волевиявлення» фіксує ситуацію вольового впливу на адресата ініціатором унесення змін – мовцем.

Категоричність – це форма висловлення, що дає партнеру змогу зрозуміти: мовець уважає свою думку істиною в останній інстанції. Категоричність відображає зневагу до думки партнера, її свідоме несприйняття [4, с. 10].

Упевненість суб'єкта мовлення в міцності своїх морально-етичних, статусно-рольових переконань, у вірогідності висловлюваної інформації або прагнення чинити емоційний тиск на співбесідника є умовами посилення категоричності судження: *Я впевнений, що X, підкреслюю, що X, і хочу, щоб ти це зрозумів.*

«Категоричний» у Словнику української мови тлумачиться як «безумовний, рішучий», а «категоричне судження, лог. – безумовне судження» [7, с. 118]. Синонімічними є лексеми: категоричний, рішучий, твердий, безапеляційний, беззаперечний, ультимативний, наважливий [9, с. 531].

Категоричність – модусна категорія, що уможливує мовцю жорсткіше чи дипломатично висловити свою думку [10, с. 77]. Т.Ф. Шмельова зараховує категоричність до соціального метаспектру модусу висловлення, що характеризує взаємини між комунікантами [11, с. 30]. Через експресивний характер категоричність стає одним із важливих засобів мовленнєвого впливу. Наприклад: *Я зателефоную і перевірю // І не рюмсай.*

Це висловлення структуроване у формі наказу, що має на меті змусити адресата поводити себе так, як хоче мовець. Авторська експресія виражена агресивною, категоричною формою. Умисна брутальність, категоричність символізують прагнення суб'єкта мовлення посісти позицію «я над іншими». Мовець не до кінця впевнений, що його наказ буде виконаний, тому відчуває негативне емоційно-оцінне ставлення.

На поверхневому рівні осуд виявляється в тактиках мовленнєвого впливу із «твердістю про запас»: попередженнях і погрозах. Перлокутивний ефект підсилюють дієслова минулого часу доконаного виду зі значенням майбутнього, які подають дії адресата так, ніби він їх уже виконав [3, с. 15].

Причини підсилення категоричності висловлення різноманітні. Безапеляційність, панібратство суджень притаманні сильним особистостям. Так вони приховують свою тривогу чи, навпаки, виявляють зайву самовпевненість. За цієї умови категоричність покликана продемонструвати перевагу мовця перед співбесідником.

Відповідно до принципів лінгвістичної прагматики, націлених на гармонізацію міжособистісного спілкування, мовцеві необхідно пом'якшувати комунікативний намір, що може бути здійснено за допомогою модерації категоричності висловлення.

Серед них відхід від прямої оцінки подій і пом'якшення неприємних фактів, приховування скоєних неправових дій та аморальних вчинків, порятунок репутації політика чи політичної організації, перерозподіл відповідальності, дотримання дипломатичного етикету, створення іміджу «гнучкого політика», завоювання підтримки.

Модерація категоричності висловлення може виявлятися на морфологічному, синтаксичному й лексичному рівнях. Серед морфологічних засобів модерації категоричності висловлення одне з найважливіших місць посідають модальні дієслова. Як відомо, на відміну від інших дієслів, модальні дієслова позначають не дію, а ставлення до дії або стану, позначеного смисловим дієсловом у формі інфінітива, і передають абстрактні модальні значення необхідності, доцільності, бажаності, імовірності, подиву, сумніву тощо [2, с. 167].

Грамматична категорія категоричності співвідноситься з вираженням увічливості, організацією мовленнєвого акту і спрямуванням імператива до ірреальності. Імператив – єдина дієслівна форма, що у своєму значенні виконує специфічну апелятивну функцію. Призначення апелятивного висловлення полягає в спонуканні адресата до виконання дії. Типізація виконавця дії як адресата зумовила найбільшу функційну навантаженість форми 2-ї особи [7, с. 13].

Категоричність залежить від міри залучення суб'єкта до ситуації спілкування, тобто від того, наскільки актуальним для мовця є завдання вплинути на почуття, думки й поведінку співбесідника. За панібратського спілкування категоричність зумовлена щирою прихильністю мовця до співбесідника, його прагненням до співучасті в долі близької людини. Наприклад: *«Начальник наказує негайно зібратися в залі для засідань. Вам усе зрозуміло?»* (категоричне попередження); *«Ви помиляєтесь, Михайле Амадейовичу, – відповів я на ультиматум завуча. – Є ще третій вихід. Покажемо райєно ту цифру успішності, яка в нас є»* (Юрій Збанацький «Малиновий дзвін») (категорична вимога); *«Ми вимагаємо, щоб така установа, як «Прогресив», служила інтересам не петлюрівцівни й буржуазії, а працюючим»* (Улас Самчук «Волинь») (категорична вимога); *«Дивись! Дурниць не здумай наробити»* (Іван Кочерга, п'єси) (категоричне попередження).

Зниження категоричності висловлення здійснюється за допомогою модальних слів зі значенням припущення, непевності, сумнівності тощо. О.В. Гандзюк зазначає, що «модальні слова типу *мабуть, можливо, здається, видимо, очевидно* відіграють важливу роль у формуванні плану змісту висловлювань гіпотетичної модальності» [6, с. 93]: *Я, мабуть, вас зовсім заговорювала; Ми, мабуть, підемо; Здається, ви змінюєте напрямки своєї роботи; У майбутньому ми, очевидно, будемо мати потребу у ваших послугах.* Мовець, уживаючи подібні конструкції, ніби «ставити на обговорення» власний вислів, позначає його ознаками непевності, сумнівності, ненастирливості, ставить його під сумнів.

Можна стверджувати, що за допомогою цих модальних слів висловлюється намір, здійснення якого залежить від волі співрозмовника. Є.С. Корді зауважує, що непрямі висловлення з модальними словами частіше за все мають своє прагматичне завдання – вираження спонукання [9, с. 175].

Насамкінець, категоричність з'являється в мовленні в результаті обрання мовленнєвих тактик із «запасом тривкості»: погрози, докору, попередження, ультиматуму, різкої оцінки, які, як гадає мовець, примусять співбесідника виконати вимогу [2, с. 245].

Тип мовленнєвого акту й умови спілкування формують різноманітні смислові відтінки категоричності: рішучість, упевненість, переконаність і власне категоричність, безапеляційність, а також фамільярну відвертість. Перші три відтінки характеризують риторичний образ мовця, який, на думку спеціалістів, забезпечує успіх мовленнєвого впливу. Решта семантичних компонентів мають інтерактивний характер і більше спрямовані на адресата.

Висновки. Отже, категоричність висловлення повинна вивчатися у двох взаємопов'язаних аспектах – семантичному і прагматичному: семантика категоричності орієнтована на виявлення мовних знаків, що сприяють підвищенню або зниженню категоричності судження; прагматика – на визначення й опис тих ситуативних чинників, що зумовлюють ступінь категоричності висловлення.

Що ж до категорії імператива, то тут ми можемо зробити висновок, що значення та його інтерпретація залежать від інтонації, контексту й низки інших характерних ознак, наявності адресанта, адресата, слухача, який не бере участі в мовленнєвому акті, і самої спонукальної дії. Подані в статті положення, на нашу думку, перспективні для подальшого вивчення цієї проблеми. Можливості та перспективи для розвідок у цій граматичній галузі створює актуальний для аналізу категорій імперативності й категоричності підхід із позиції граматики апеляції.

Література:

1. Баранов А.Н. Вводные слова в семантической структуре предложения / А.Н. Баранов, И.М. Кобозева // Системный анализ значимых единиц русского языка. – Красноярск, 1984. – С. 83–93.
2. Безпояско О.К. Грамматика української мови: Морфологія / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык (Грамматическое учение о слове): [учебное пособие для вузов] / В.В. Виноградов; отв. ред. Г.А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М.: Высш. шк., 1986. – 640 с.
4. Даскалюк О.Л. Специфіка імперативної парадигми / О.Л. Даскалюк // Лінгвістичні студії: зб. наук. праць: у 2 ч. / укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Вип. 11. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – Ч. 1. – 2003. – С. 38–43.
5. Даскалюк О.Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.Л. Даскалюк. – Чернівці, 2005. – 20 с.
6. Исаченко А.В. К вопросу об императиве в русском языке / А.В. Исаченко // Русский язык в школе – 1957. – № 6. – С. 7–14.
7. Мірченко М.В. Категорійні значення в неелементарному простому реченні / М.В. Мірченко // Наук. вісн. Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки. – 2011. – № 1. – С. 100–106.

8. Словник синонімів української мови: у 2 т. / [А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін.]. – К.: Наук. думка, 1999–2000. – Т. 1. – 1999. – 960 с.
9. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / за заг. ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.
10. Швидка Н.В. Імперативні речення в сучасній українській мові: семантика, засоби вираження спонукальності, функції: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н.В. Швидка; Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998. – 20 с.
11. Штелинг Д.А. Целенаправленность речи и категория наклонения / Д.А. Штелинг // Русский язык за рубежом. – 1973. – № 3. – С. 64–70.

Віддалені ресурси:

1. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/life/120104-ne-budesh-ty-pryide-insha-z-ukrainy>.
2. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/news/20009-khabari-medykam-uzakoniat>.
3. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/life/120104-ne-budesh-ty-pryide-insha-z-ukrainy>.
4. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/ukraine/120135-politychna-reklama-vhaniaie-ukraintsiv-u-depresniak>.
5. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/sport/120144-klichko-stribav-na-skakaltsi-charn-rozvazhav-ditej>.
6. Високий замок [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://wz.lviv.ua/ukraine/120042-u-vyborchych-komisiiakh-povnyi-bardak>.
7. Дзеркало тижня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/archives>.
8. Україна молода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/archive>.

Бортун К. А. Імперативність і категоричність в структурі висказування: основні підходи к аналізу

Анотація. В статті в'яснено місце категорій імперативності і категоричності серед інших способів вираження волеизъявлення. Установлені фактори, впливаючі на вибор того или иного способа оформления побуждения. Проанализированы основные дифференциальные признаки и структурно-семантические типы императивности и категоричности.

Ключевые слова: імператив, категорія, парадигма, категоричність, апеляція.

Bortun K. Imperative and categorical statements in the structure: the main approaches to the analysis of

Summary. The research clarified the place of categories imperatory and categorical among other ways of expressing will. The factors influencing the choice of method of obtaining motivation. Analyze the main differential signs and structural and semantic types imperatory and categorical.

Key words: imperative, category, paradigm, categorical, appeal.